

geket, elhagyták a szentháromság dogmáját s egyre jobban megközelítették Jézus teljesen ember-voltának vallását. Mozgalmuk azonban olyan lassan és fokozatosan haladt előre, hogy maguk sem igen vették észre, milyen messzire jutottak és merre haladnak. Csak lazán összetartozó egyházközségek csoportja voltak s nem tettek semmiféle lépést hitük nyilvános megvallására, nem voltak tudatában semmiféle hitrendszernek, nem volt közös vezetőjük, sem közös tervük a jövőre nézve. Olyanok voltak, mint valami csermely, amely egyre szélesedik s abban a veszélyben forog, hogy a talajban felszívódik, hacsak vissza nem vezetik a rendes mederbe. Röviden szólva, vezérre volt szükségük és névre, valamint egy kimondott irányra és célra, mely felé törjenek. Az idők teljességében mindezek megadatnak nekik két férfiú személyében, akikről a következő fejezetben fogunk beszélni.

XXXI. FEJEZET.

**Az unitárius forradalom az angol egyházban:
Lindsey Theophilus megszervezi az első unitárius egyházközséget.**

(1750–1808).

Az utóbbi két fejezetben az unitarizmus két külön ágát követtük, egyiket az angol egyházban, a másikat a disszenterek között. Ezek elég nagy mértékben függetlenek voltak egymástól, mert az angol egyház és a disszenterek a múltban, mint ma is, keveset érintkeztek egymással. Ebben és a következő fejezetben látni fogjuk, hogy ez a két ág egyesül, közösen folyamat alkot, mely végül is az unitárius szervezetbe torkollik. Láttuk, hogy az angol egyház lelkészei kényelmetlenül érezték magukat, valahányszor a szertartás-könyvet (Prayer Book) és az áthánáziuszi hitvallást használniok kellett s végül is úgy segítettek magukon, hogy ki-ki a saját értelmezése szerint fogadta el azokat. Lelkiismeretüket azonban, minthogy a vallásban az őszinteséget tartották a legnagyobb erénynek, mégis csak zavarta ez a helyzet s többféle úton próbálták megkerülni ezt az akadályt, melyet az útból félretenni nem tudtak. Főképp az áthánáziuszi hitvallás bántotta őket.

Míg a félénkebbek magukban tartották gondolataikat, mások viszont nem csináltak azokból titkot. Többen megváltoztatták a liturgiát s püspökeikre bízták, hogy indítsanak ellenük eljárást, ha úgy tetszik. Némelyek az egyházi hivatalnokot (clerk = jelenthet irnoktól és sekrestyéstől kezdve mindenféle világiakkal betöltött egyházi hivatalnokot. A ford.) kérték fel, hogy olvassa fel a gyülekezet előtt a szertartás azon részeit, melyeket ők maguk nem voltak hajlandók felolvasásukkal magukénak vallani. Mások teljesen ki is hagyták a hitvallásokat s elviselték az egyházi bíróságok ezért rájuk rótt büntetéseit, s mikor egyiküknek elrendelték, hogy állítsa azokat vissza a szertartásban, nevetségessé tette azáltal, hogy egy ismert vadász-nóta dallamára énekelte el azokat. Ismét egy másik, mikor a hitvalláshoz ért, ezeket mondta: „Testvéreim, ez Athanazius hitvallása s Isten őrizzen tőle, hogy másé is legyen.” Sokan a püspökök közül is kételkedtek ebben a hitvallásban s ezért a fenti módszereket nem akadályozták meg. A helyzet azonban mégis csak dísztelen volt s egyáltalán nem vált dicsőségére a szabadelvű lelkészeknek a közvélemény szemében.¹ Viselkedésük szomorú ellentétben állott annak a 2500 non-konformista lelkésznek a viselkedésével, akik 1662-ben lelkiismeretük nyugalmaért minden világi előmenetelről és jólétről lemondottak. Úgy látszott, a lelkiismeret érzékenysége az angol egyházból a disszenterek közé költözködött.

A szabadelvű disszenterek, természetesen, tisztában voltak a helyzettel s mikor Oxford püspöke panaszkodott a vallásosság hanyatlása miatt, könyvében egyikük megjegyezte: „Őméltósága (his Lordship) az egyre terjedő szkepticizmus okainak kutatásánál megfélekedezik arról, hogy papjai a legünnepélyesebb formák között olyan hitcikkeket írtak alá, melyeket nem hisznek.” Az egész angol papságból csak egyetlen egy, az írországi Robertson (William) Vilmos, „az unitárius non-konformitás atyja” követte lelkiismerete szavát s eldobva magától a világ előnyeit, jóval élete felén túl, minden kockázatot vállalva, lemondott lelkészi rangjáról. (1764.)

Bár a Clarke könyvét követő vitatkozás már nagyjából megszűnt, a XVIII. század derekán mégis egymás után jelentek meg füzetek, könyvek és röpiratok (majdnem minden eset-

¹ Egyik kiváló lelkész, akinek alkalma volt a helyzetet tisztán megismerni, azt állította, hogy a papságnak alig egyötöde végezte az aláírást komoly értelmezéssel.

ben névtelenül), követelve, hogy az aláírandó okmány kitételein enyhítsenek, ilyenformán készítve elő a talajt a legközelebbi lépés számára. Nem kell elfelejtenünk ugyanis, hogy aki felszenteltetni, vagy magasabb állásba lépni óhajtott, annak a törvény értelmében alá kellett írnia a „Thirty-nine Articles of Religion“-t (a vallás harminckilenc hitcikkét) és az angol liturgia minden pontját, valamint, hogy hasonló aláírást követeltek azoktól is, akik valamelyik egyetemre magukat felvétetni, vagy azon diplomát szerezni óhajtottak. Ezeknek az iratoknak a szelleme végül teljes kifejezést nyert a XVIII. század Angliája vallásos életének ama legfontosabb könyvében, melynek „The Confessional“ (A gyóntató szék) volt a címe, s melyet Blackburne Ferenc lelkész, Cleveland főesperese adott ki névtelenül. (1766.)

A szerző őszinte és komoly ember volt, aki csaknem ötven évet töltött egy gyülekezetben, mint a yorkshire-i Richmond rektora. (Rektor = plébános, ha egyházi tisztviselő.) Alig néhány évvel felszentelése után történt, hogy ez a könyv, mely Robertson-t lelkészi rangjáról való lemondásra bírta, megjelent s ez Blackburne lelkében is kétségeket támasztott, úgy, hogy csak hosszas rábeszélés után szánta rá magát az aláírásra, mikor a következő évben főesperesnek léptették elő s ezután nem is volt hajlandó még egyszer aláírni. Gondolkozásában egyre merészebb lett, fiát egyik ariánus akadémiára küldte tanulni s Dr. Priestley-vel tartott fenn barátságot, aki akkoriban már az alá-nem-író disszenterek elismert vezére volt. A lelkében dúló kérdésekről néhány kisebb művet is írt s az érseket az egyházban végrehajtandó reform megindítására ösztönözte. Mindezekre azonban nem érkezett válasz, mire ő gyűjtögetni kezdte az anyagot egy nagyobb, e tárgyról meggyőzőbben szóló mű megírásához.

Blackburne nyilvánvalóan ugyanolyan fajta ariánus volt, mint Dr. Clarke s könyvében részletesen ismertette az aláírási kényszer történetét, hatalmas érveléssel bizonygatta, hogy a protestáns egyházaknak nincs joguk emberek-csinálta hitvallásokat állítani az Isten szava helyére, mint a lelkészek igazhítőségének próbakövét, s hogy az aláírási kényszert, mint bajt okozó akadályt, azonnal meg kellene szüntetni. A könyv nagy izgalmat okozott a konzervatívok között, akik még voltak győződve, hogy az egyház szétesnék, ha tagjai nem egyformán hinnének. Az érsek hamar felfedezte, hogy ki a könyv szerzője s erre olyan vita keletkezett, mely közel száz füzetet és

könyvet eredményezett. Bár a könyv és annak írója ellen nagy felzúdulás támadt, ugyanakkor sok követőre is talált az s oly mély benyomást gyakorolt, hogy szervezett mozgalom indult meg az aláírási kényszer ellen, melyet még egy-két püspök is támogatott.

Mielőtt e mozgalom határozottabb alakot öltött volna, Blackburne-t (1771-ben), ki már akkor az ügy elismert vezére volt, rávették, hogy készítsen el egy, a parlamenthez intézendő, javaslatot a liturgia és a Hitcikkek aláírásának kényszere alól való felmentetés végett s ez a javaslat széles körökben közkezen forgott. A magasabb helyekről jövő rosszalás és az alacsonyabb állásuak részéről tanúsított félnk habozás ellenére is, Londonban a „Feather's Tavern“-ben (Feathers = tollasok, átvitt értelemben vadászok. Tavern = vendéglő, fogadó. A ford.) gyűlést tartottak s ezen a parlamenthez kérést szerkesztettek. Bár ez a „Feather's Tavern Petition“ (Vadász Fogadó-beli kérvény), amint később nevezték, félévig járt kézről-kézre, mégis alig 250 aláírást tudtak annak szerezni. A kérvénnyel egyetértő papok nagy része, a következményektől félve, nem merte aláírni azt. Paley (William) Vilmos lelkész, ki később híres teológus lett, pirulás nélkül kimondta, amit a többiek csak éreztek, hogy nem írhatja alá a kérvényt, mert „nincs abban a helyzetben, hogy lelkiismerete legyen“.

A kérvényt 1772-ben mégis benyújtották a parlamenthez s azt többen melegen támogatták is, az orthodox angol egyházbeli férfiak, sőt a methodisták is, azonban ép oly elkeseredetten támadták. Azt hangoztatták, hogy aláásná annak teljesítése az egyházat s felzavarná az egyház békéjét. A parlament aztán nyolc órán át tartó vita után, három az egyhez arányban, elvetette a javaslatot. Két év múlva egy másik kérvény hasonló sorsban részesült s ugyanez történt azzal a beadvánnyal is, melyet az érsekhez nyújtottak be ugyanabban az évben a Hitcikkek és a liturgia megreformálása érdekében.

A mozgalom aztán elcsendesett s megindítói, ha vissza is utasították a magasabb rangra való emeltetést, minthogy ez újabb aláírással járt volna, tovább használták a hitvallást és a liturgiát, ép mint azelőtt, bár ép oly kevéssé hitték azt, mint azelőtt.¹ A kérvény aláíróinak legtöbbször annyira elhallgatott, hogy

¹ A „Feathers' Tavern Petition“ 1774-ben ismét a parlament elé került, de határozott elutasításban részesült s ugyanez maradt a helyzet egészen 1865-ig, mikor

Penn Vilmos (1644—1718.), hittudós és politikus, Pennsylvania megalapítója, könyvet írt a szentháromság ellen.

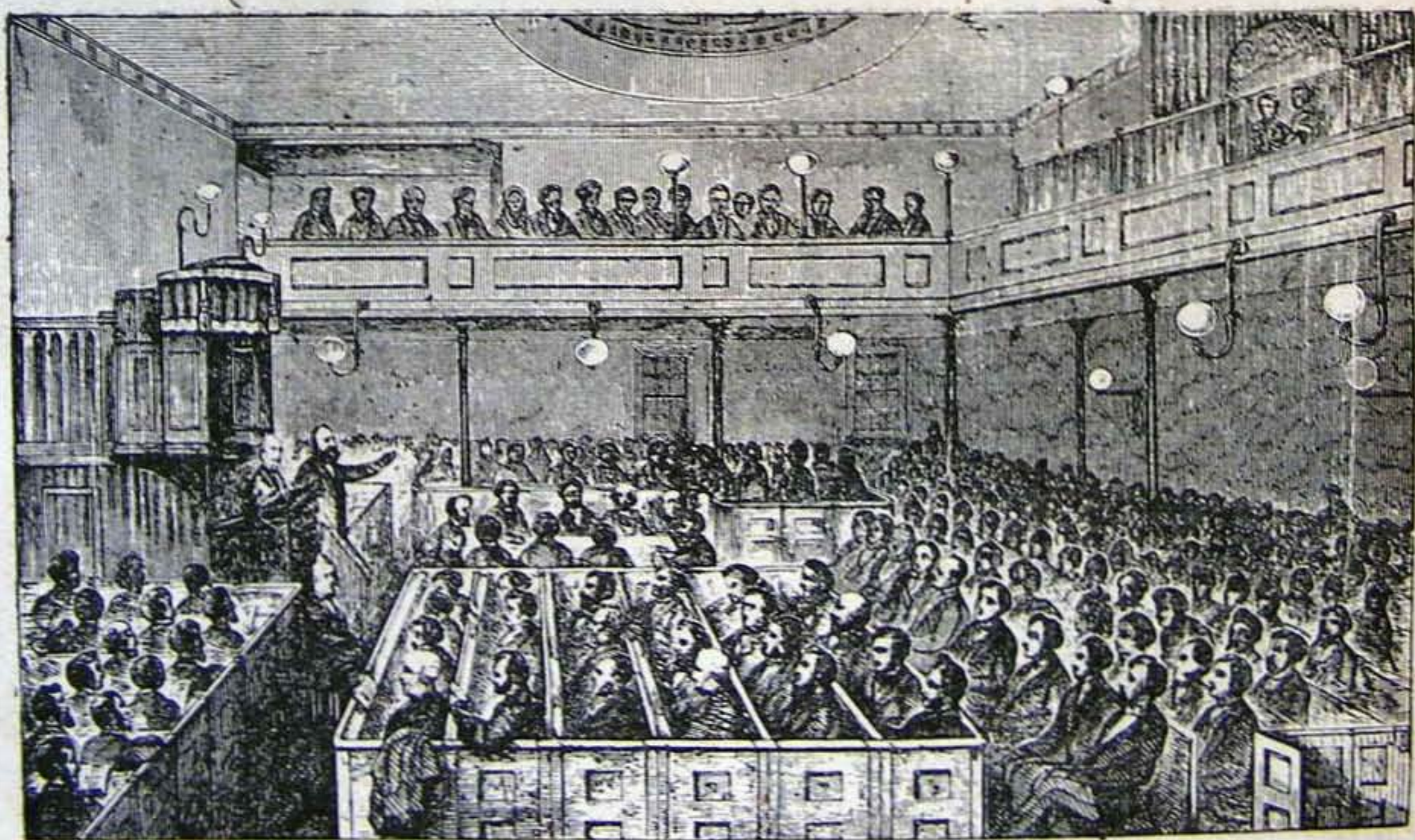
Milton János (1608—1674.), a híres költő, egyik értekezésében unitárius elveket vallott.

Newton Izsák (1642—1727.), a híres tudós és filozófus, tagadta a szentháromságot.

Lindsey Theophilus,
(1723—1808).

Az Essex Street Unitarian Chapel Londonban, alapításának 100 éves évforduló ünnepsége alkalmakor, 1874-ben.

még neveiket is alig tudjuk ma már megállapítani. Az egyetlen közülök, aki a most következő időszak vallásos életére nagyobb befolyást gyakorol: Lindsey Theophilus, aki most visszavonul (kilépik) az angol egyházból. Az ő életét fogjuk most követni, mert ő lett az angol unitárius egyház megalapítója.

Lindsey (olvasd; Lindszi) Theophilus, egy skót származású üzletember legfiatalabb fia, Middlewich-ben (Cheshire) született 1723-ban. Ifjúkorában már szép reményekre jogosító magaviseletet tanusított s ezzel felkeltette néhány hölgy figyelmét maga iránt, akik azután neveltetéséről gondoskodtak. Mikor eljött az ideje, Cambridge egyetemére ment, itt tiszta jelleme és határozott elvei miatt vált ismeretessé, kitüntetésekkel tette le vizsgáit s utána „Fellow“-vá tették. (A „Fellow“ szóról-szóra azt jelenti: „pajtás.“ Az angol egyetemeken a „Fellow“ az egyetemi fakultás rendes tagja, aki legtöbbször bizonyos illetéket kap. Csak a legkiválóbban végzett hallgatók kapják e kitüntetést. A fordító.) Hízalgő ajánlatokat kapott, hogy tudományos pályára lépjen, ő azonban habozás nélkül a lelkészi hivatást választotta, mert ott szolgálhatott legtöbbet Istennek s segíthetett az embereknek. Az angol egyház szentelte lelkésszé s utána egy nemesi család házi lelkésze lett. Ilyen minőségében tölthetett néhány évet a kontinensen való utazgatással. Azután Yorkshire (tartomány) egyik egyszerű kis gyülekezetének lett lelkésze, Richmond-hoz közel s így hamarosan meleg barátságot kötött Blackburne főesperessel, kinek nézetei az ővével sok szempontból megegyeztek. Három év múlva, barátainak rábeszélésére, Dorsetshire (tartomány) egyik egyházközségének meghívását elfogadta s nyájának buzgó és hű pásztora lett.

Hét éven át maradt e helyen. Közben azonban a Szentírás és a dogmák alapos tanulmányozására adva magát, két-

az aláírás feltételeit úgy változtatták meg, hogy most már csak „a hitcikkek“ (az eddigi „minden egyes hitcikk“ helyett) és a szertartás-könyv elfogadását követelték s annak az elhívését, hogy az azokban kifejtett dogma megegyezik Isten szavával. Némelyek ezt fontos változtatásnak tartják s a lelkiismeret nagy megkönnyítésének, mások azonban nem sok különbséget látnak az előbbihez viszonyítva. 1867-ben kísérlet történt az áthánázuszi hitvallásnak az istentiszteletből való kihagyására. A „High Churchmen“ (l. a már adott magyarázatot. A fordító.) elleneztek ezt s azzal fenyegettek, hogy kilépnek az egyházból, ha az keresztülmegy. A hitvallás tehát megmaradt, de használata most már a tetszéstől függ (optional). 1858-ban a „bachelor“ fokozat elnyerése előtti próbát (aláírás) Oxfordban elhagyják s a feltételeket Cambridge-ben már két évvel azelőtt enyhítik. Gladstone kormánya azután 1871-ben minden egyetemi próbát (aláírást) eltörölt.

ségei támadtak, hogy Krisztust kell-e imádni abban az értelemben, ahogyan a liturgia kívánta. Egyideig komolyan gondolt rá, hogy lemond lelkeszi rangjáról, a saját maga választotta pálya elhagyása azonban túl merész lépésnek tűnt föl előtte s minthogy tudta, hogy hozzá hasonlóan gondolkozó lelkeszek igen sokan vannak az angol egyházban, ő is követte példájukat, a szokásos mentéseket ő is felsorakoztatta magában s lelkiismeretét azzal nyugtatta meg, hogy a szentháromságot az akkoriban szokásos egyéni felfogás szerint értelmezte.

Közben feleségül vette Blackburne mostoha-leányát és visszautasított egy irországi állást, mely pedig a püspöki rang közeli elnyerésével kecsegtetett. 1763-ban ehelyett inkább visszatért Yorkshire-be s Catterick lelkesze lett.

Új állása kevesebb fizetéssel járt, mint az előbbi, de több alkalma nyílt a jóttevésre, mert sok szegény ember tartozott az egyházközséghez. Hivatását olyan lelkesedéssel kezdte gyakorolni, hogy hívei azt mondták róla: bizonyára methodistává lett. Mind ő, mind felesége idejük nagy részét s minden kis megtakarított pénzüket a szegények helyzetének javítására fordították, ápolták, eledellel, orvossággal, könyvekkel látták el őket s mindenkép éreztetni akarták velük a keresztény vallás gyakorlati erejét.

Lindsey különösen is sokat foglalkozott az ifjúsággal s 1763-ban megalakította Anglia legelső vasárnapi iskoláinak egyikét, hol vallásos oktatásban részesítette az ifjúságot.

Bár munkája boldoggá tette, egy dolog mégis zavarta Lindsey-t. Előzőleg nagy lelki harcot vívott, mikor Catterick-be jöve telekor ismét alá kellett írnia a Hitcikkeket s elhatározta, hogy inkább itt marad egész életén át, de nem fog újra aláírni. Ennél azonban jobban bántotta az, hogy valahányszor a szertartáskönyvet használta, imádnia kellett Krisztust és a Szentlelket, ahelyett, hogy csak Istenhez imádkozott volna, amint azt a Biblia tanítja. Ilyen lelkiállapotban érte az a szerencse, hogy Blackburne házánál néhány napot két alá-nem-író presbitériánus lelkesz társaságában tölthetett. Ezek egyike Dr. Priestley volt, aki ebben az időben már meggyőződéses unitárius, Leeds (nagy ipari város) lelkesze, később pedig Lindsey-vel együtt az angol unitárius egyház megalapítója lesz. Lindsey elmondta neki a lelkében dúló kétségeket, valamint azt is, hogy már foglalkozott a lelkeszi pálya elhagyásával is. Priestley azt tanácsolta neki, hogy maradjon a helyén, próbálja hiveit széle-

sebb látókörüekké tenni, változtassa meg a szertartás-könyv azon részeit, melyek zavarják s bízza a püspökre, hogy indítson eljárást ellene, ha úgy tetszik. Lindsey azonban nem tudta elfeledni, hogy ünnepélyes ígéretet tett volt (aláírásakor) a szertartás-könyv változatlanul való használatára s valahányszor eszébe jutott, hogy Robertson hasonló okok miatt hagyta ott lelkeszi állását, lelkiismeret-furdalást érzett. Jobban belevetette hát magát a jótékonyági munkába, mint valaha, csak gyakorlati kérdésekről prédikált, nézeteiből nem csinált titkot, — mindennek azonban semmi eredménye sem lett.

A Feathers' Tavern mozgalom abban az időben kezdett kibontakozni. Bár Lindsey-nek kevés reménye volt a mozgalom sikerét illetően, mégis, mint utolsó szalmaszálba, ebbe kapaszkodott belé s nagy lelkesedéssel vetette magát a mozgalomba. Ezen a télen kétezer mérföldet utazott hóban, esőben, hogy minél több aláírást gyűjtsön. Langy-melegséggel, gyávasággal, sőt rossz fogadtatással is találkozott, és alig néhány aláírást tudott csak gyűjteni. Robertson és a száz évvel azelőtt kizárt lelkészek példáján felbuzdulva, elhatározta hát, hogy ha a kérvény nem jár sikerrel, lemond lelkeszi állásáról. Amint láttuk, a kérvény nem járt sikerrel. Ekkor, az újabb kísérlet eredményére nem várva (mint tudjuk, az sem járt sikerrel. A ford.), elhatározta, hogy megteszi a döntő lépést. Először még át kellett segítenie híveit egy súlyos himlő-járványon, mely sokukat megtámadta. Ezután elmondotta szándékát Blackburne-nek és még néhány barátjának. Ezek csaknem kivétel nélkül mindnyájan le akarták beszélni szándékáról, ő azonban megingathatatlan maradt. Kinyomtatásra elkészítette gondos és részletes „Apology for Resigning the Vicarage of Catterick” (Védírat a Catterick plébánosságáról való lemondásáért) c. munkáját, gyöngéd és megható „Farewell Address”-t (búcsú beszédet) írt híveihez, elmondotta utolsó beszédét előttük s aztán a tél kezdetén „elment, nem tudva, hová megy.” Nem volt megtakarított pénze, mert mindent a szegényekre költött, s világi javainak értékesebb darabjait eladva is, csak 50 fonttal indult neki a világnak, melyet évi 20 font jövedelem kilátása egészített ki csupán. (Ötven font ma ugyan Közép-Európában elég szép pénz, Angliában azonban sokkal drágább minden, mint nálunk, úgy, hogy talán nem tévedünk, ha az ötven fontot a mi viszonyaink között egy városi lelkészünk egy havi fizetésével tartjuk egyenlő értékűnek. A fordító).

Nehéz ma elképzelnünk, mit jelentett akkor ez a lépés az ötven éves, gyenge egészségű férfinak, aki eldobva magától a kényelmes élet lehetőségeit, teljesen ismeretlen jövővel nézett szembe. Barátai elfordultak tőle és hidegen bántak vele, mint vallásuk árulójával, vagy legjobb esetben is álmodozó bolonddal szokás. A Feathers' Tavern hívei attól féltek, hogy lépése ügyüket romlásba dönti. Blackburne főesperessel is olyan feszült lett viszonyuk, hogy az éveken át látni sem akarta Lindsey-t és családja tagjait. Alig akadt valaki is barátai közül, aki szükségének órájában megsegítette volna, mindössze feleségének egyik gazdag rokona ajánlotta fel, hogy gondoskodik róla, ha elválík férjétől. Ezt az ajánlatot felesége, természetesen, felháborodottan visszaútasította, mert teljesen együttérezett férjével s kész volt panasz nélkül elviselni minden megpróbáltatást, amit a sors reájuk mér. Az angol egyházon kívül állók azonban barátságosabbak voltak. Egyikük felajánlotta, hogy Liverpool egyik nagyon befolyásos disszenter-gyülekezetéhez beajánlja Lindseyt. Egy másik meghívta, hogy tanítson az egyik disszenter akadémián. Egy harmadik könyvtárnoknak hívta meg szép fizetés mellett. Lindsey azonban mindezeket az ajánlatokat visszaútasította, mert az volt a terve, hogy Londonban, magához hasonlóan gondolkozók számára (mert hitte, hogy sokan vannak ilyenek), kik szerették az angol egyház istentiszteleteit, de néhány fontos változtatásra vágytak a liturgiában, egyházközséget szervez.

Londonba vivő útján Lindsey több barátját meglátogatta s egyikük házánál rábukkant azokra a változtatásokra, melyeket Dr. Clarke ajánlott a liturgiában. Lemásolta a változtatásokat s elhatározta, hogy megszervezendő gyülekezete számára, azok felhasználásával, új szertartás-könyvet készít. Londonba érve két gyengén butorozott szobába költöztek s mihamar olyan szükségbe jutottak, hogy még a családi tányérokat is el kellett adniok, hogy eledelt tudjanak vásárolni. Másrészt viszont olyan nyugodt béke honolt lelkében, amilyent már évek óta nem érzett s hozzákezdett átdolgozott szertartása kidolgozásához. Barátai hamar felfedezték, megismerkedtek terveivel s bátorították, hogy valósítsa meg azokat. Igaz, hogy az angol egyházba tartozók közül váratlanul kevesen keresték fel, eljött azonban Dr. Priestley, aki most már híres ember volt és befolyásos összeköttetésekkel rendelkezett és Dr. Price, aki a szabadelvű disszenterek között vezető pozíciót foglalt el. Ezek és mások

segítették, hogy pénzt szerezzen, az Essex Street (utca) egyik üres árverési termét kibérelték számára, s az istentisztelet céljai szerint berendezték azt, úgy, hogy 1774 április 17-én megnyilhatott az Essex Street Chapel (az Essex utcai imaház) az első maradandó értékű helyiség, melyet kimondottan az unitárius elvek alapján szenteltek Isten imádására.¹ Firmin tervei tehát bizonyos mértékben végre megvalósultak, bár Lindsey csalódva tapasztalta, hogy mozgalmához csak kevesen csatlakoztak az angol egyház hívei közül, adomány pedig csak egyetlen egy jött ilyentől. A lelkeszségről való lemondása példáját sem sokan követték. Mintegy 12 pap mondott le a lelkeszségről néhány éven belül, s csak kettő, vagy három lett közülük unitárius lelkész, amint hogy mind a mai napig csak szorványos esetekben látjuk az angol egyház papjait unitárius lelkészekké lenni.

A kormányzat emberei előtt gyanus volt az új imaház s csak sok húza-vona után ismerték azt el törvényes istentiszteleti helynek. Nemcsak a szentháromság tagadása volt még mindig törvénybe ütköző cselekedet, hanem a politikai radikálizmustól is féltek s több vasárnapon át a kormány ügynöke jelen volt az istentiszteleteken, hogy jelentse, ha ott törvénybe ütköző dolog történik. Az ügynök azonban nem talált okot a panaszttevésre. Lindsey kijelentette, hogy nem bocsátkozik vallási vitába, az istentisztelet pedig olyan volt, mint az angol egyházé; kivéve, hogy a lelkész nem viselt miseinget s hogy az újszertartás-könyv néhány dogmai tételt kihagyott s néhány más változtatást is eszközölt. Az első istentiszteleten valami kétszázan jelentek meg, köztük egy lord, több pap az angol egyházból, Dr. Priestley és Dr. Franklin Benjámín, aki akkoriban az amerikai kolóniák érdekében Londonban időzött s amíg Londonban volt, rendes látogatója maradt az istentiszteleteknek. A gyülekezet egyre nőtt, több nemes, parlamenti képviselő, a

¹ Nem szabad, persze, megfeledkeznünk Biddle, Emlyn és mások hasonló kezdeményezéseiről, valamint Peirce áriánus mozgalmáról sem Exeter-ben. Az is igaz, hogy jó néhány régi presbitériánus gyülekezet is volt, mely túlnőtt már az áriánizmuson s hitben unitáriussá lett, névben azonban megmaradt presbitériánusnak. Lindsey azonban minden takargatás nélkül vallotta az unitárius hitelveket s a szónak új meghatározást adott. Az unitárius név nála azt jelentette, hogy „a vallásos istentisztelet csak az egy igaz Istenre, az Atyára vonatkozik“ s ezáltal kifejezte Jézus teljesen embervoltát is. Az orthodoxok nem akarták elismerni az unitáriusok jogát e név kisajátítására, azt mondván, hogy ők is Isten egységében hisznek, ép ezért az unitáriusokat sokáig csak szociniánusoknak nevezték. A Lindsey-választotta név azonban elterjedt és megmaradt, a többi név pedig kiment a használatból.

közélet kimagasló egyéniségei, ismert tudósok s gazdag emberek, kik az ügyet bőkezűen segélyezték, lettek az istentisztelet rendszer látogatói. Úgyannyira, hogy rossz nyelvek olyan híreket is terjesztettek, mely szerint Lindsey anyagi kilátások miatt mondott volna le Catterich plébánosságáról. Lassanként az imaház kezdett szűknek bizonyulni, ezért hát négy év múlva az ingatlant megvásárolták, s új imaházat és lelkészi lakot építettek rajta.¹

Ettől kezdve minden simán ment. Minthogy munkája sokasodott, kora pedig egyre nőtt, Lindsey lelkésztárs után nézett. Nehány évbe került, amíg alkalmas jelölt akadt, 1783-ban azonban Dr. Disney, aki Blackburne főesperes másik leányát vette nőül s a Feathers' Tavern-társaságnak is tagja volt, kilépett az angol egyházból s az Essex Street Chapel lelkésze lett, hogy Lindsey segítségére legyen. Lindsey, Londonba jövétele óta, már több munkát adott ki, mert eredeti elhatározását, hogy vallásos vitába nem kezd, nem tarthatta meg: felelnie kellett a támadásokra s védelmeznie kellett hitét. Most, hogy lelkésztársa a munka egy részét levette vállairól, még inkább az írásra adta magát. Eme későbbi munkáinak egyik legfontosabbja a „Historical View“ (of Unitarianism) (az unitárizmus történelmi képe), mely 1783-ban jelent meg s melyben feltárta hívei előtt, hogy nem valami új és jelentéktelen szekta tagjai, mert ez a mozgalom majdnem egyidős a protestántizmussal s két és félszázadon át, féltucat országban, igen kiváló emberek tartoztak tagjai közé. Írt egy védíratot szeretett barátja, Dr. Priestley mellett, kit most hevesen támadtak. Írt két könyvet Krisztus igazi imádásáról is, melyben merészen támadta a „keresztény bálványimádást“, Krisztus imádását. Az orthodoxytól egyre határozottabban és világosabban távolodott, nem kis mértékben ép Dr. Priestley félelem nélküli magaviseletén fellelkesedve. Hetven éves korában, bár még jó erőben volt, belátta, hogy nyilvános működése végére érkezett, ezért lemondott állásáról s többé nem lépett szószékre.

Lindsey még 15 évig élt lemondása után, magasztos, nagyon boldog öregségben. Még írt egy könyvet, mely Isten egyetemes jóságába vetett törhetetlen hitét mutatta meg. Tanácsai-

¹ Az „Essex Street gyülekezet“ 1886-ig itt tartotta istentiszteleteit, akkor pedig Kensington városrészben alkalmasabb helyiségbe költözködött. Az elhagyott épület azóta „Essex Hall“ néven az angol unitáriusok központi szervezetének hivatalos főhadiszállása.

val és anyagi segítséggel is mindig kész volt szeretett ügye szolgálatára állani. Mozgató szelleme volt ama két új társaság megalakulásának is, melyek a szervezett unitárizmus kezdetét jelentették Angliában, s halála előtt megérhette azt a boldogságot, hogy nézeteit széles körökben látta elterjedni a brit szigeteken és Franciaországban, valamint, hogy New-England (Észak-Amerikában) legrégebbi episzkopális egyházközsége (a King's Chapel Bostonban) követte példáját s Dr. Clarke nyomán átdolgoztatta szertartás könyvét.

Lindsey nem volt népszerű szónok, aki nagy tömegeket tudott volna megmozgatni, őszintesége és komolysága azonban, párosulva jellemének páratlan erejével és tisztaságával, valamint önzetlensége mély benyomást gyakoroltak azokra, akik ismerték. Bár olyan korban élt, mikor a politikai kérdések minden ember lelkét elfoglalták, ő sohasem foglalkozott ezekkel a szószéken. Ezenkívül azonban tevékeny részt vett a szélesebb körű polgári és vallási szabadság, valamint a rabszolgaság eltörlésének kivívására indított mozgalmakban. Mint barátai, Dr. Priestley és Dr. Price,¹ ő is szabadelvű volt a politikában s melegen rokonszenvezett az amerikai kolóniákkal (mint majdnem minden disszenter), valamint a francia forradalommal is, annak első éveiben, mert a zsarnokság elleni felkelésnek tartotta azt. Az unitárius mozgalomra való hatása, bár sokkal csendesebb, mint a Priestley-é, igen nagy volt. Amint láttuk, az angol egyházat illetőleg csalódott várakozásaiban, mert azok, akiknek követniök kellett volna az ő példáját, a végső lépésnél visszarettentek s inkább választották a lelkiismeret kijátszását, mint a bizonytalan jövődőt. Nehány szabadelvű disszenterre azonban, akik lassanként unitárius nézőpontra érkeztek el, anélkül, hogy valaha is unitáriusoknak vallották volna addig magukat, az ő merész, nem-latolgató és sikeres példája megerősítőleg hatott. Elismert vezérüknek, Priestley-nek, buzdítására aztán lassanként mind többen kezdték közülök vállalni az unitárius nevet, míg Lindsey halála után nem sokkal, szép számmal akadtak már ilyen gyülekezetek s egy szervezetbe való tö-

¹ Dr. Price (ejtsd: Prejsz) Richard, Priestley után, a leghíresebb szabadelvű disszenter volt. Ismert matematikus volt, fontos műveket írt pénzügyi, politikai, bölcsészeti kérdésekről, valamint az Amerika elleni háborúról. Krisztusról áriánus nézeteket vallott s ezért Dr. Priestley erősen támadta is, barátságuk azonban mindvégig a lehető legmelegebb maradt.

mörülésük is állandóan közeledett. Most azt fogjuk vizsgálni, hogy vezette Priestley ezeket a gyülekezeteket ebben a határozottan kítüzött irányban.

XXXII. FEJEZET.

A szabadelvű disszenter egyházközségek nyiltan is unitáriussá lesznek Priestley József vezetése alatt.

(1750—1804).

Láttuk egyik megelőző fejezetünkben, hogy a Salters' Hall-i szakadás után a presbitériánusok egyre szabadabb-elvűek kezdtek lenni. Ezt a mozgalmat inkább „szabadelvű imbolygás”-nak lehetne nevezni, mert nem volt sem határozott programjuk, sem vezetőjük. Senki sem igen akart valami új felekezetet alakítani, vagy valami régit átalakítani. Sok tehetséges ember akadt lelkészeik között, de alig két-három emelkedik ki közülök, akik a szükséges változtatások mellett síkra szálltak. Egyike a legkorábbiaknak ezek között Dr. Taylor János, Norwich-ból, aki 1740-ben könyvet adott ki az eredendő bűnről s ezzel nemcsak Angliában gyakorolt nagy hatást, hanem New England-ban (Új-Anglia, Észak-Amerikában) e dogma eltörlése is hozzá fűződik. Egy másik ezek közül Dr. Price Richárd, a londoni kerület disszenter lelkészeinek egyik vezetője s a forradalom idején az amerikai kolóniák nagy barátja, ki a Krisztus természetéről írt és kinyomott beszédeivel (1786), melyekben az áriánus nézőpontot hirdette, az orthodox hitelveket erősen aláásta. Mindazok közül azonban, akik a presbitériánusokat az unitárius név elfogadására vezették, messze kimagaslik Priestley József.

Priestley (olvasd: Prisztli) sok tekintetben ép az ellentéte volt Lindsey-nek. Szélsőségesen disszenter volt, míg Lindsey, természeténél fogva, buzgó angol-egyházi ember maradt. Tisztán gondolkozó és látó racionálista volt, míg Lindsey odaadó lelki vallásossággal telt egyéniség maradt. Priestley szerette a vallási vitákat, mint az igazság megtisztításának eszközt, Lindsey pedig húzódozott azoktól. Priestley szabadidejét a tudomány szolgálatába állította, Lindsey minden szabadidejét és pénzét a szegényekre fordította. Ezeknek ellenére több mint

egy nemzedéken át ritka és meleg baráti kapcsolat fűzte őket egymáshoz.

Priestley (olv. Prisztli) József Leeds-hez közel egy kis faluban született 1733-ban, mint egy szövet-készítő legidősebb fia. Hat éves korában anyja meghalt s azután egyik nagynénje nevelte. Minthogy ez a nagynéne mélyen vallásos lelkű asszony volt, a fiút az independens egyház szigorú vallásos szokásai szerint nevelte, majd arra buzdította, hogy lépjen a lelkészi pályára. Minthogy soha sem volt valami vasgyúró, Priestley komolyan gondolkozó és szorgalmas ifjúvá serdült, tíz és egynehány éves korában már tudott latinul, görögül és héberül s nemsokára téltucat idegen nyelv mestere lett. Bár szigorú kálvinizmusban nevelkedett, korán tanujelét adta független gondolkozásának s mikor egyháztaggá akart lenni, visszautasították, mert azt mondta, nem tud hinni abban, hogy ő is osztoznék Ádám bűnbeesésének következményeiben. A londoni akadémiára is azért nem ment, mert akkor már árminiánussá lett hitében s nem akarta aláírni azt a hitvallást, melyet évente kétszer a tanulók elé raktak, hogy hitükben megtartsák őket. Ezért inkább Daventry-be ment egy új akadémiára, hol ő volt az első beiratkozó s ott kezdette meg a lelkészi pályára való készülését. Itt az volt a rendszer, hogy minden kérdést mind a két oldaláról megvitat-tak, s minthogy ő rendesen a szabadelvű oldal védelmezői közé állott, nemsokára áriánussá lett.

Tanulmányai elvégzése után Priestley elfogadta a legelső ajánlatot s Suffolk egyik kis falujának presbitériánus gyülekezetében lett lelkész, mindössze 30 font évi fizetéssel, visszautasítva egy rendkívüli segély-összeg elfogadását, mert ahoz hitvallást kellett volna aláírnia, s tanítással igyekezve pótolni a pénzügyi hiányokat. Lelkészi munkájához nagy szorgalommal kezdett hozzá s ugyanakkor tanulmányait is tovább folytatta. Fáradhatatlan munkás volt, idejét kitűnő rendszer szerint tudta beosztani, úgy, hogy soha egy pillanatot sem engedett haszontalanul elkényelmeskedni s hosszú élete alatt alig mulasztott el egy-egy órát munka nélkül, betegség miatt. Az eredmény eleinte mégsem volt valami fényes. Öröklött dadogása miatt nem lehetett nagy szónok. Ennél azonban sokkal rosszabb volt az, hogy állandóan távolodott az orthodoxia álláspontjaitól s gyülekezete ezt észrevéve, kezdett elmaradni a templomból, a pénzbeli hozzájárulások is kimaradoztak, úgy, hogy gyakran szenvedett szűkséget s alig tudta magát az adós-

ságok lavinájától távortartani. Nagy örömmel fogadta el hát három év múlva Nantwick (Cheshire) szabadabb elvű gyülekezetének meghívását. A gyülekezet kicsiny volt, de rokonszenves és nem kívánt tőle sok munkát, úgy, hogy gyenge fizetését ismét tanítással egészíthette ki, melyet reggel héttől este hétig folytatott szabadnap nélkül. Bármily nehéz volt is ez a munka, ő igen élvezte azt, mert jövedelméből könyveket és tudományos eszközöket vásárolhatott, sőt arra is talált időt, hogy a teológiáról könyvet írjon, valamint egy eredeti felépítésű angol nyelvtant is.

Tanításának eredményeképen, három év múlva, nyelvek tanítására tanárnak hívták meg Warrington-ba, egy új disszenter akadémiára, hol mindhárom tanár ariánus volt. Itt hat boldog évet töltött el, közben tanításainak vonalában könyveket adva ki, melyek egyike miatt Edinburgh egyeteme jogi doktórátust adott neki. Ez alatt az idő alatt találkozott Franklin-nal is, Londonban, s annak bátorítására megírta a „History of Electricity” (A villamosság története) c. munkáját, s nemsokára ezután a Royal Society (Anglia legmagasabb tudományos társulata, szóról-szóra: „Királyi Társaság”. A ford.), mely aztán később vegytani felfedezéseiért a legmagasabb kitüntetéssel, az arany éremmel, jutalmazta, — tagjai sorába választotta.

Warringtonban Priestley prédikálni is kezdett, minthogy nagy akarat erővel és türelmes kitartással valamennyire már megszokott a dadogásról. Tekintettel hát arra, hogy tanításával ép csak a pusztá megélhetést tudta biztosítani, 1767-ben elfogadta a Mill Hill Chapel (Leeds-ben), Anglia északi részének legnagyobb disszenter gyülekezte, meghívását s itt töltötte élete következő hat évét. Boldogan, hogy ismét első választása pályáján működhetik, és nagy erővel vetette bele magát a lelkeszi munkába, prédikált, látogatta a szegényeket, tanította a fiatalokat és szervezte a gyülekezetet. Minthogy akkoriban a szabadelvű disszenterek mind többen kezdtek a methodistákhoz állani, kiknek mozgalma akkoriban végigseper az országon, Priestley írt egy értekezést, melyben kérte a távozni akarókat, hogy maradjanak hűek meggyőződésükhöz s ne engedjék magukat a népszerűségtől és az érzelmeskedéstől elragadtatni. Ebből az értekezésből harmincezer példány forgott közkézen s több hasonlóval együtt sikerrel ébresztette fel az elpártoló szívekben a hűség érzetét. Teológiai tanulmányait is tovább folytatta s több új kötetet adott ki e tárgykörből. Ekkorra már ki-

nőtte ariánizmusát s teljesen unitáriussá lett, Jézus egyszerű emberi voltát tanítva, melyet akkoriban még kevesen vallottak Angliában. Ebben az időben találkozott először Lindsey-vel is s szerette meg őt.

Üres óráiban, felüdülésképen, Priestley folytatta villamos-sági kísérleteit is s fontos kísérleteket kezdett meg a levegő vegytanának terén, melyek később az oxigén felfedezéséhez vezettek¹ s őt a modern vegytan egyik megalapítójává, korának pedig egyik legkimagaslóbb tudósává tették. Hire miatt Cook kapitány világszerte második utazásának csillagászává hívták meg, minthogy azonban vallásos nézetei miatt néhány befolyásos főpap ellene nyilatkozott, az állást mégsem kapta meg. Nemsokára ezután azonban Lord Shelburne mellé irodalmi utitársnak ajánlották, nagy fizetéssel s sok szabad idővel teológiai tanulmányai és tudományos kísérletei számára, melyet ő el is fogadott. Hét évig maradt ez állásában. Őlordságával a kontinensen utazgatva, Párisban a tudományos körök nagy tisztelettel fogadták. A párisi tudósok általában istentagadónak vallották magukat, Priestley azonban nem habozott kinyilvánítani keresztény hitét, mire azt mondták neki, hogy ő az első ember, akivel találkoztak, aki értelmes ember és mégis hisz a keresztény vallásban. Priestley folytatta tudományos kísérletezéseit, több könyvet adott ki teológiai és filozófiai kérdésekről, mikor pedig Londonban volt, sokszor felkereste Lindseyt és segítségére volt új vállalkozásában. Közben kitört a háború az amerikai kolóniákkal s Priestley rokonszenve a felkelők oldalán, őlordságáé viszont az ellenkező oldalon nyilatkozott meg. Priestley ezért 1780-ban lemondott állásáról s minthogy nemsokára Birmingham-be a New Meeting (új istentisztelet) egyik lelkészének hívták meg, visszatérhetett eredeti hivatásához.

Priestley életének most legboldogabb és legbefolyásosabb szakaszához érkezett el, mely azonban végül mégis tragédiában végződött. Ő volt a legszabadabbelvű a disszenter lelkészek között, viszont a New Meeting Anglia legszabadabbelvű gyülekezete volt, jól összetaláltak hát. Az egyházközség messzeföldön híressé vált s benne sok kiváló férfiú volt található. A

¹ E kísérlet során feltalálta a szénsavas vizet s így mindazoknak hálával kell megemlékezniük róla, akik egy-egy forró nyári napon „szódavíz”-zel üdítik fel magukat.

megegyezés úgy szólott, hogy Priestley egész héten át tanulmányainak és az írásnak szentelhette idejét s csak vasárnapként kellett a gyülekezetet szolgálnia, társa pedig az egyházközség gyakorlati dolgait látta el. Priestley hűségesen teljesítette kötelességeit, vasárnap délelőtt prédikált, délután pedig tanította és katekizálta az ifjúságot, néha százötvenet is egy délután, három-négy csoportban, egyiket a másik után. Folytatta tudományos kísérleteit s a teológiába egyre mélyebben hatolt bele. Ekkor adta ki két legértelmesebb és legfontosabb munkáját is, a „History of the Corruptions of Christianity“ (a kereszténység megromlásának története) címűt 1782-ben¹ és a „History of Early Opinions concerning Jesus Christ“ (a Jézus Krisztusra vonatkozó korai nézetek története) címűt 1786-ban. Eleddig az írók mindig megállottak annál a pontnál, hogy kimutatták, miszerint az őskeresztény egyház nem trinitárius volt, hanem áriánus. Priestley azonban továbbment és kimutatta, hogy a Krisztusra vonatkozó legkorábbi hit teljesen unitárius volt s hogy a később előálló dogmák a pogány filozófiának a keresztény gondolkodásra gyakorolt káros hatásából születtek. Kimondotta, hogy Krisztus orthodox imádása egyszerűen bálványimádás és hogy az áriánizmus sem sokkal jobb annál.

Írásai heves, sőt igen gonosz támadásokat keltettek ellene, különösen Horsley főesperes részéről, kivel a vita nyolc éven át tartott. Priestley nagy tudományos hírneve teológiai műveire is igen nagymértékben ráirányította a figyelmet s az orthodoxok attól féltek, hogy hatásuk a papságra ellenállhatatlan lesz. Horsley kikereste Priestley írásaiból azokat a hibákat, melyeket a túlgyors írás (vagy a nyomda) hagyott könyveiben s ezeket felnagyítva, fontosságukat eltúlozva, ki akarta mutatni, hogy Priestley nem szakértő a teológia tudományában, sőt, hogy nem is jóhiszemű, s ezen az alapon kerülte meg a főbb pontokat. Az angol egyházban Horsley taktikája sikerrel is járt, mert alig néhányan lettek onnan Priestley követői, a szabadelvű disszidentek közt azonban Priestley tekintélye még jobban megnövekedett. Ő most már minden évben rendszeresen kiadott egy „Defences of Unitarianism“ (Az unitarizmus védelme) című könyvet, melyben az ellenük elhangzott támadásokra válaszolt. Minthogy pedig Priestley volt első igazán hatalmas bajnokuk, mióta a nyílt beszéd biztonságossá lett, a szabadelvűek körül-

¹ Ezt Dortban, Hollandiában, a bakó által nyilvánosan elégették 1785-ben.

sereglették őt, ő pedig megerősítette őket hitükben és egyúttal gondolkozásukat is irányította.

Életének legboldogabb és legeredményesebb tizenegy évét Priestley Birmingham-ben töltötte. Vasárnaponként nagy lelkesedéssel szolgált a templomban, hétköznapjait pedig teológiai kérdések tanulmányozásával és írással töltötte, vagy tudományos kísérleteivel foglalkozott. Közben azonban a felhők egyre gyűltek a feje fölött. Merész és egyre-megismételt támadásai a szentháromság ellen sok követőt szereztek az unitárizmus számára, másokat pedig megakadályoztak abban, hogy elmerüljenek az angol egyházban. Így gyülekezete egyre számosabb lett. Ezért a város papsága, mely kezdettől fogva nagy elfogultsággal viseltetett vele szemben, a legvadabb módon támadta Priestleyt, szószékből és írásban egyaránt, hitetlennek, atheistának, az ördögnél magánál is rosszabbnak nevezgetve őt, ő azonban nagy sikerrel védekezett s végig sokkal keresztényibb lélekről tett tanubizonyságot, mint ellenfelei.

Még vadabb támadások következtek azonban ellene, mikor a parlamentben a disszenterek indítványát védte, melyben azok a Test és a Corporation Acts (a próba és a testületi törvények) eltörlését kérték. Ezek a több mint egy századdal azelőtt hozott törvények azt célozták, hogy a disszenterek ne kerülhessenek be semmiféle állami, vagy városi hivatalba, s bár ezeket a törvényeket már régóta nem hajtották végre, vagy felfüggesztették, vagy megkerülték azokat s azokat alig is ismerte valaki, a disszentereket mégis bántotta az a gondolat, hogy csak megalázó feltételek mellett kerülhettek hivatalba s hogy minden pillanatban kihasználhatja ezeket a törvényeket ellenök valamelyik versenytársuk. Ez időben már több mint ötven esztendeje volt annak, hogy e törvények visszavonására az utolsó kísérlet történt, s minthogy a Hitcikk aláírása alól csak nemrégiben mentették fel őket, a disszenterek a kormányt szabadelvűnek gondolták, az időt pedig elérkezettnek teljes-jogúságuk elismertetésére. Az orthodox disszenterek kevés segítséget nyújtottak, a liberális disszenterek azonban, Priestley nagy tehetségű és igen tevékeny vezetése alatt, teljes erejükkel belevetették magukat a mozgalomba.

A „High Church” párt, persze, a legelkeseredettebben szembehelyezkedett a mozgalommal. Kihhasználva azt a helyzetet, hogy Priestley és több más liberális disszenter is nyíltan rokonszenveztek a francia forradalommal, mely csak nemrég-

ben buktatta meg Európa legromlottabb egyházát és államát, de amely azután veszedelmes túlzásokra kezdte ragadtatni magát, — azt a látszatot keltették, hogy e mozgalom Angliát is veszedelemmel fenyegeti s a disszenterek igazi szándéka az, hogy megbuktassák az angol egyházat, s detronizálják a királyt, és hogy Priestley és követői álruhában járó összeesküvők és hazaárulók. Így a beadott indítványt háromszor egymásután nagy szótöbbséggel leszavazták, úgy, hogy a kísérlettel a beadók fel is hagytak, a „High Church” párt azonban ezzel nem elégedett meg. Burke Edmund (Ödön) a parlamentben, a papság az egész királyság területén, írásban és szóban lázította a népet Priestley ellen. Birmingham-ben és másutt is, megújultak a támadások Priestley és a vezető disszenterek ellen. A francia forradalom is minden képzeletet felülmuló vérontásba és kegyetlenségbe csapott át, úgy, hogy Anglia konzervatív férfiai méltán aggódtak tőle, hogy a forradalom átjut a csatornán. Minden eszközt felhasználtak hát, hogy a nép fejébe verjék: a disszenterek veszélyes emberek, akik hazaárulást tervezgetnek maguk között.

Végül is 1791-ben, előre megállapított időpontban,¹ a gondosan elkészített terv Birmingham-ben kivitelre került. Több ezer emberből, főképp az alacsonyabb néposztályokból toborzott részeg tömeg, melyet a „High Church” papjai és párthívei félrevezettek és feltűzeltek, megrohanta Priestley gyülekezeti-házát (valamint egy másik disszenter gyülekezeti házat is), ezt leégették, könyvtárát szétszórták, kéziratait eltépték, évek munkáját semmisítve meg ezáltal, tudományos eszközeit összetörték, házat felégették s őt magát is megölték volna, ha a legutolsó percben figyelmeztetve, el nem menekül. „Egyház és király”, ez volt a tömeg jelszava, hogy ezzel is megfélemlítse az alkotmány és az angol kormányzati rendszer ellen konspirálókat, az igazi ok azonban a disszenterek és különösen az unitáriusok s vezetőjük, Dr. Priestley ellen indított vallási hajsza volt. A tömeg három nap és hároméjjelen átdühöngött és rombolt, anélkül, hogy komoly kísérletre került volna a sor megfékezésére, míg csak nagy távolságból katonákat nem küldöttek a városba. Több mint száz házat és több gyülekezeti épületet romboltak le ez alatt az idő alatt, melyeknek csaknem minde-

¹ Julius 14-én, melyet, mint a Bastille elestének s a francia forradalom kezdetének évfordulóját, a szabadelvűek Anglia több részében gyűléssel akartak megünnepelni.

nike a szabadelvű disszenteréké volt, kiknek csak ingatlan vesztesége egy negyedmillió fontra rugott.

A „High Church“-párt nyíltan örvendezett, hogy megleckéztethették a disszenteréket, azt a papot pedig, aki a legtöbbit dolgozott a tömeg megszervezésén, nemsokára azzal jutalmazták meg, hogy püspökké tették. A több ezer romboló közül alig husz került bíróság elé s ott is csak tessék-lássék tárgyalást tartottak felettük. Mindössze hatot, nótórius bűnözőket, ítéltek el s ezek közül is kettő megszabadult a büntetés alól. A tömeg áldozatai pedig veszteségüknek alig felét tudták a törvény útján megtéríttetni.

Priestley iránt sok helyről nagy együttérzés nyilatkozott meg s igen sok barátja küldött neki pénzt segélyül. Anglia, Franciaország és Amerika (tudományos és emberbaráti) társaságaitól egyik rokonszenvező levél a másik után érkezett hozzá. A franciák új államuk díszpolgárává választották s a nemzetgyűlésben helyet biztosítottak részére. Otthon azonban a valósi elvakultság tovább folytatta üldözését. Sohasem tért vissza Birmingham-be, mert nem tartotta azt biztonságosnak, de hazaküldött egy beszédet, hogy azt háza romjairól olvassák fel, mely ezen az alapigén épült fel: „Atyám, bocsáss meg nékik, mert nem tudják, hogy mit cselekesznek.“ Londonba ment s ott nemsokára Hackney egyházközségének lelkészévé választották, barátjának, Dr. Price-nek helyére, ki akkoriban halt meg. Itt valami három éven át prédikált, egyik közeli szabadelvű egyetemen a teológiát adta elő s legkedvesebb barátjával, Lindsey-vel való gyakori találkozása folytán boldogan élt.

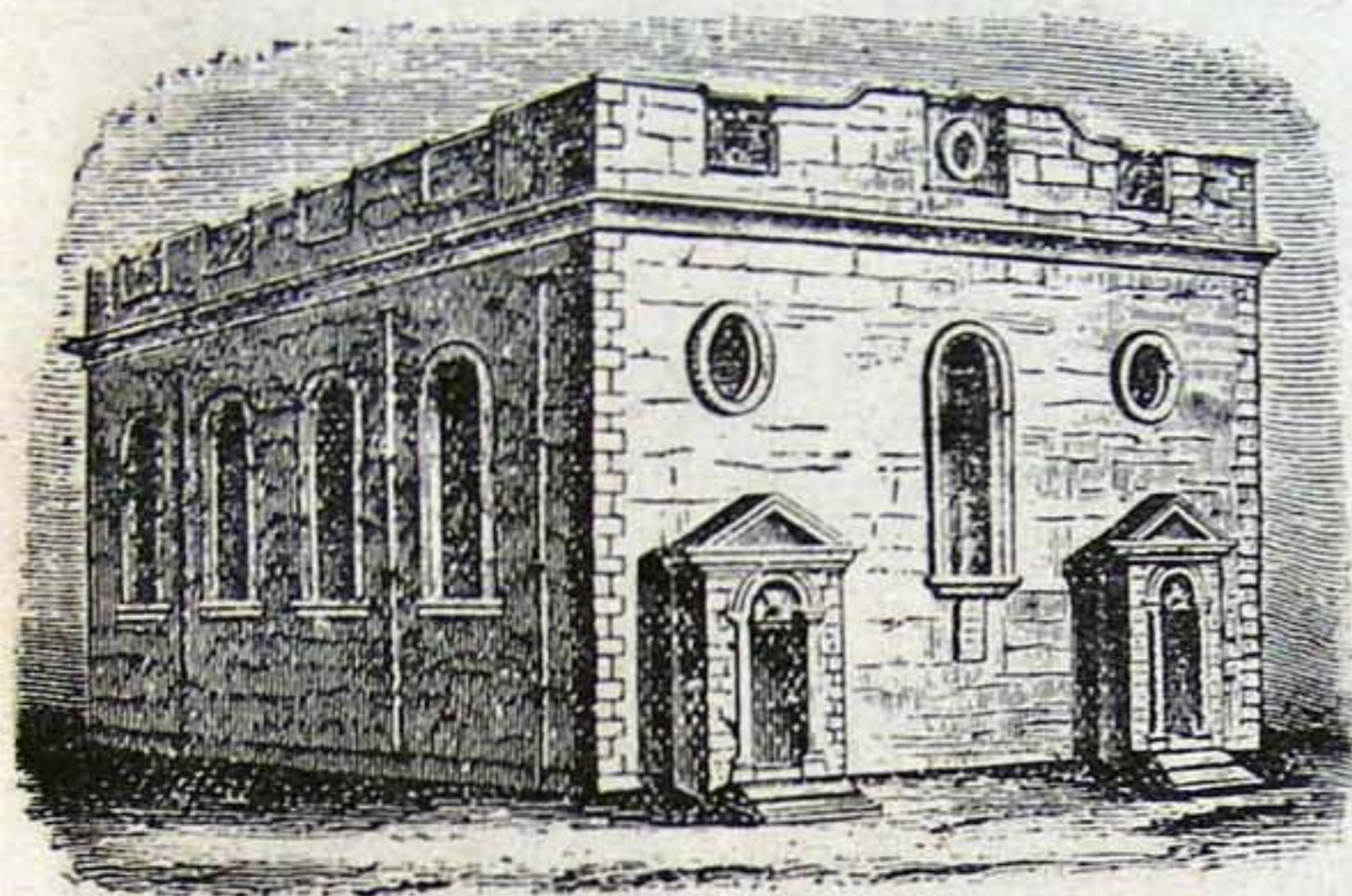
Pedig az élet, még Londonban is, csaknem elviselhetlenné vált számára. Alig tudott lakást bérelni, felesége pedig nem tudott cselédet találni. Régi barátai közül sokan elkerülték, ellenségei egyre fenyegették s ő nem tudta, melyik órában támadnak rá ismét a felbérelt rombolók, vagy tartóztatják le őt magát, hogy száműzetésbe küldjék, amint az egyik barátjával történt. Fiai közben, állásaikból kidobotva, kivándoroltak Amerikába. Ő hát 1794-ben utánuk ment. New-Yorkban és Philadelphiában nagy tisztelettel fogadták s ő végül is csatlakozott fiaihoz Northumberland-ben, a Susquehanna mellett épült új telepen. Itt töltötte élete utolsó tiz évét, az új világ szabad viszonyai közt boldogan, bár a szószékről és az újságokban még itt is hangzottak el ellene támadások. Új életkörülményei közt is folytatta tanulmányait és tudományos ki-

sérleteit s utolsó percéig védelmezte, könyveiben, vallási nézeteit. A teleket Philadelphiában töltötte s ott gyakran prédikált és tartott előadásokat, meleg barátságban, nemcsak tudósokkal és írókkal, hanem kiváló államférfiakkal is, mint Washington, Adams és Jefferson, miként azelőtt Franklinnal Angliában. 1804-ben halt meg.

Priestley rendkívüli ember volt. Lelkészsége mellett annyi téren és oly kiváló eredménnyel végzett hatalmas munkát, hogy párja alig akad. Természettudományos könyvein kívül, művei huszonöt vastag kötetet tesznek ki s sokoldalú tudásról tanuskodnak. A világ főként mint a modern vegytan egyik legnagyobb úttörőjét emlegeti s mint korának talán leghíresebb tudósát, neki azonban mindez csak felüdülésképpen gyakorolt melékfoglalkozásnak számított. Mindezeknél sokkal jobban szerette a teológia tudományát s főszenvédélye az unitárizmus terjesztése volt. A világ minden kérdésénél fontosabbnak tartotta a vallást s legkedveltebb foglalkozása a lelkészkedés volt, melyet az összes hivatásoknál hasznosabbnak és fontosabbnak nyilvánított. Mély meggyőződésű, személyes vallást kialakító egyéniség volt s Istenben megingathatatlanul bizott: minden szenvedése ellenére is soha egy pillanatig sem ingott meg hite, hogy Isten mindent a legjobb cél felé irányít és rendez.

Priestley teológiája érdekes keveréke volt olyan nézeteknek, melyek még ma is eléggé haladottnak látszanak s melyek, első hallásra, kora unitáriusait egészen megdöbbentették, és olyanoknak, melyeket a szabadelvű gondolkozók már régen túlhaladtak. Tagadta Jézus csodás születését s azt vallotta, hogy Názáretben született, ugyanolyan fizikai, mentális és erkölcsi tökéletlenségekkel telten, mint a többi emberek, s hogy jelleme csak fokról fokra alakult át és tökéletesedett. Ugyanakkor a csodákat betüről betüre hitte s azokhoz, mint a kereszténység alapjaihoz, a legnagyobb fontosságot fűzte. Az Ó-testamentum próféciáinak szóról-szóra való beteljesedésében is hitt s várta Krisztus második eljövételét. A lélekről azt tartotta, hogy az csak a test működésének a következménye s azzal együtt meghal, de hitte, hogy Isten majd az utolsó napon minden lelket életre kelt, csodás feltámasztás útján.

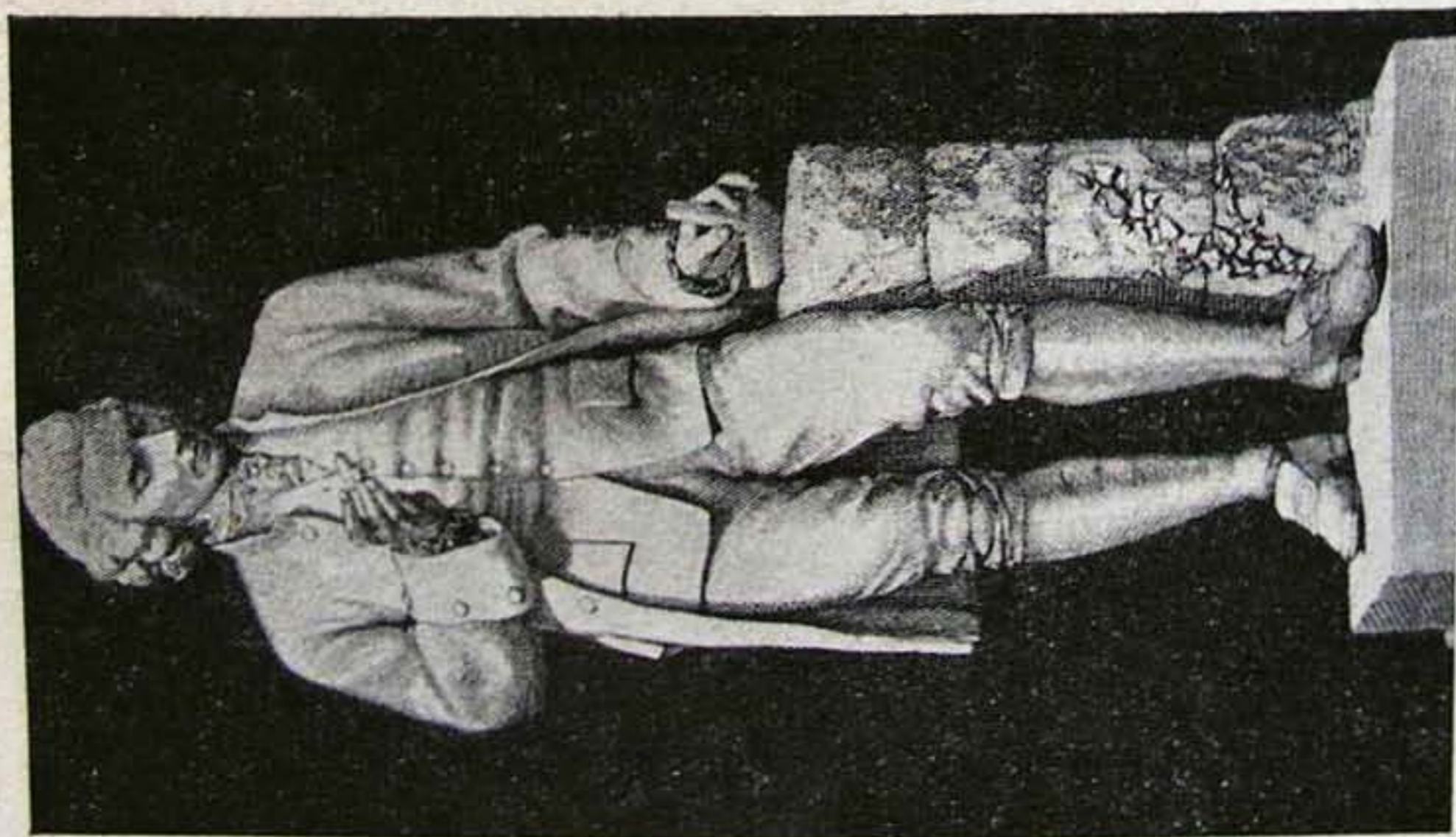
Amit pedig hitt, azt nyíltan ki is prédikálta, habozást és mentegetőzést nem ismert, nézeteit félelem nélkül és nagy tehetséggel hirdette és védelmezte. Mindez éles ellentétben állott kora legtöbb lelkészének viselkedésével, akik féltek kimondani

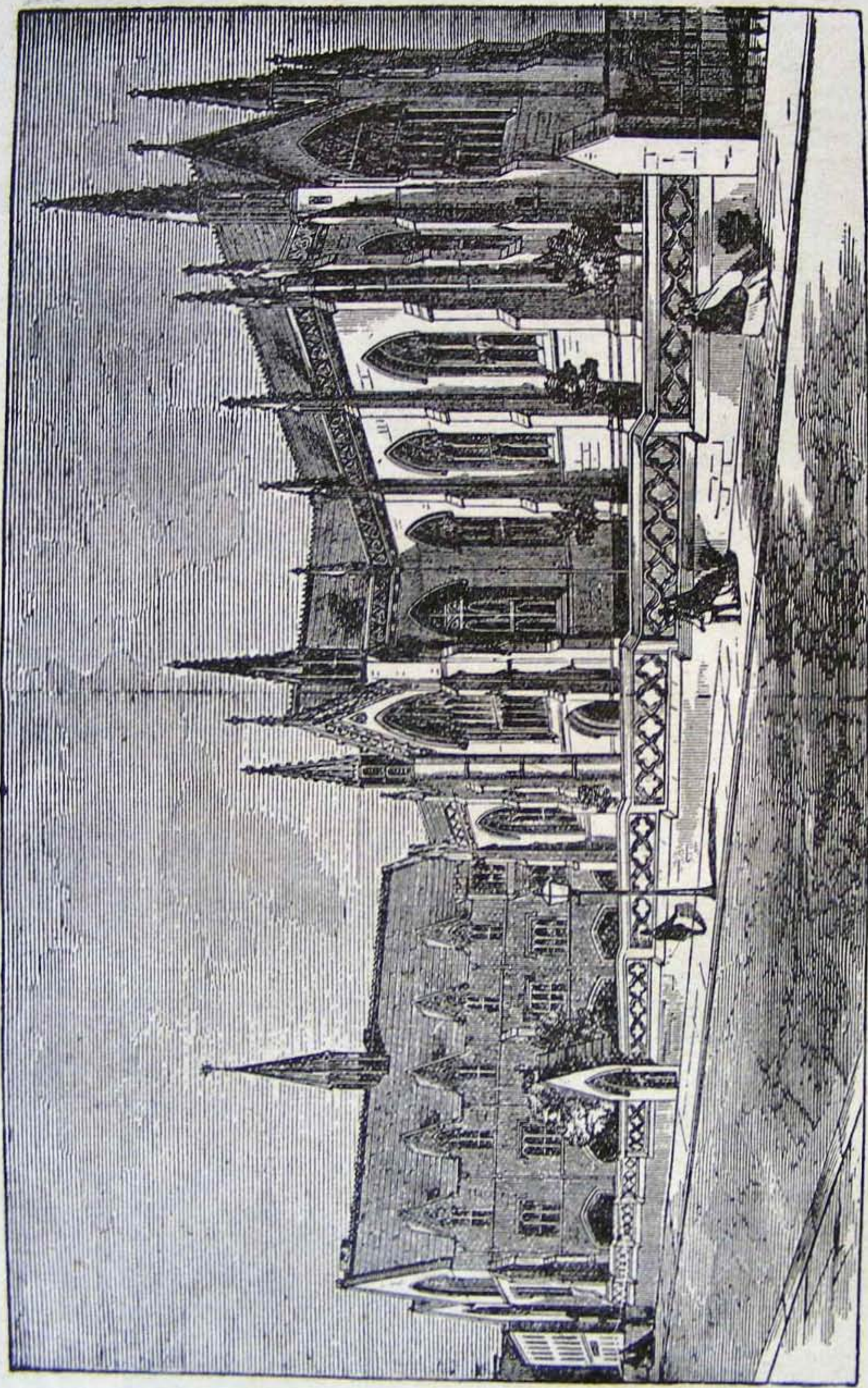
Priestley temploma Birmingham-ben az 1791-iki rombolások előtt. Ennek utóda a „Church of the Messiah” itt jobbra.

A „Church of the Messiah” Birmingham-ben, melyet Priestley gyülekezete emelt 1862-ben a részben össze-rombolt, részben túl szűkké vált régi templom helyett.

Dr. Priestley József (1733—1804) emlék-szobra Birmingham legrsőbb helyén, a városháza és az egyetem mellett. 1874-ben avatták fel nagy ünnepek között. A szobor szicíliai márványból készült hatalmas alkotás s Priestley-t az oxigén feltalálása közben örökíti meg.

Mill Hill Chapel, Leeds-ben. Az eredeti épület 1672-ben épült, ebben prédikált Dr. Priestley 1767-től 1773-ig. 1848-ban emelték a régi helyére ezt az új templomot.

azt, amit hittek, nehogy az istenkáromlás ellen hozott törvényt ismét alkalmazni kezdjék s ép ellenük. E félelemnélküli bajnoka a szabad gondolkozásnak és a szólás-szabadságnak a liberális disszenterok lelkében felszította a bátorság tüzét. Sokat tett ariánizmusuk leküzdésére s minthogy ő maga nyíltan hirdette az unitárius elveket s vallotta az unitárius nevet, a liberális disszenter egyházközségek közül sokan követték példáját. Segített a legkorábbi szervezetek kiépítésében, hogy a szétszórt és egyöntetű munkára képtelen szabadelvű egyházközségeket közös munkálkodásra bírja. Mint legtevékenyebb írójuk és szócsövük, ráébresztette őket arra, hogy az angol egyházzal és az orthodox disszenterekkel szemben mi az ő hivatásuk. Ilyenformán az angol unitarizmus szendergő testét tevékeny életre ébresztette, tagjaiba új lelket és meggyőződést lehellett s mind ezért igazán megérdemli, hogy Lindsey-vel együtt, a modern unitarizmus két megalapítója egyikének nevezzük. Erről a modern unitarizmusról, amint az élt és fejlődött a XIX. században, fogunk beszélni a következő fejezetben.

XXXIII. FEJEZET.

Az angol unitarizmus a tizenkilencedik században.

Bár az angol unitarizmus kifejlődését ismertető történetünk már több mint másfél évszázadot ölel magába, annak Biddle első határozott kísérlete óta mindezideig mégsem volt minden egyházközséget magába fogadó szervezete. Igaz, hogy e történet az ország törvényeinek állandó üldözése és az angol egyház, valamint a disszenterok egy részének egyre megújuló gyűlölködése között élet-halál harc vívásáról ad számot, ugyanakkor azonban bizonyosságot tesz arról az egyre mélyülő vallásos meggyőződésről is, mely az unitarizmust minden elnyomással és balsorssal szemben megoltalmazta. A XIX. század azonban örvendetesebb eseményeket hozott az unitarizmus számára. Az unitáriusokat üldöző törvényeket eltörlik, hosszú küzdelem után elnyerik a teljes polgári egyenjogúságot, a felekezetek ellenzése is sokat veszít ellenük tanúsított élességéből s a mozgalom megszervezkedik, hogy Anglia vallásos életének szerves részeként foglaljon helyet a felekezetek között.